

ПРОБЛЕМЪТ ЗА СПРАВЕДЛИВОСТТА И ПРАВОТО В УЧЕНИЕТО НА АРИСТОТЕЛ

Даниел Вълчев *

1. Аристотел и историята на правната мисъл

1.1. Темата за правото и справедливостта е почти толкова стара, колкото и осъзнатите представи за наличието на правила за поведение в човешките общности. За съвременния необременен от юридическото образование човек, а много вероятно и за жителя на античния средиземноморски полис, значението на антиномиите справедливо и несправедливо, право и неправо, правилно и неправилно често се припокриват. Едва ли е случайно, че в някои езици те се означават с думи с общ корен. Защо представата за правото като еманация на идеята за справедливостта се появява толкова рано, възприема се като нещо подразбиращо се и се оказва толкова устойчива? Дали причина за това е неизтощимият човешки оптимизъм, в случая изразен чрез вярата, че правото съответства на някаква висша ценност - природа, разум, Бог и т. н., или пък ранното създава не на някаква стройна и добре аргументирана теория, според която правото винаги е или поне трябва да бъде справедливо?

Предлаганите размисли имат амбицията да очертаят и предложат един съвременен прочит на създаденото от Аристотел в тази така лесна за опорочаване и така трудна като обект на безпристрастно научно изследване област.

1.2. Не е тайна, че корените на съвременната европейска културна и интелектуална традиция се крият някъде

* Главен асистент в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право.

в средиземноморската античност. Това се отнася не само до материалната култура, литературата, изкуствата и политическите институции, но и до една немалка част от големите философски теми, станали неразделна част от християнската цивилизация, както и до начина на тяхното интерпретиране - космосът, природата, разумът, ползата, справедливостта, правото.

За влиянието, което идеите на Аристотел векове наред оказват върху развитието на европейското мислене, е писано много. Достатъчно е да припомним обстоятелството, че и през настоящото столетие (23 века по-късно) творчеството на Аристотел не престава да буди интерес и да предизвиква спорове, дори в сравнително тесните рамки на достъпната на български език книжнина бихме могли да срещнем крайно противоречиви оценки за теоретичното наследство на Аристотел и неговото място в развитието на философията и науката. От една страна, следва да припомним често цитираното в марксистката книжнина мнение на Карл Маркс, според което Аристотел е „най-великият мислител на древността“¹. Разбира се, високата оценка за Аристотел не е нито единствено поддържана, нито още по-малко създадена от марксизма². На другия полюс без колебание можем да поставим Карл Попър и неговото почти култово произведение „Отвореното общество и неговите врагове“. „Мисля — пише Попър — че развитието на мисълта след Аристотел може да се обобщи така: всяка дисциплина, която е използвала Аристотелевия метод на дефиниции, е спряла да се развива, оставайки в състояние на празно многословие и безплодна схоластика“³. Споровете за значението на Аристотел в развитието на философията и науката едва ли могат да бъдат разрешени. Те отразяват твърде различните идейни позиции на неговите поддръжници и критици. Със сигурност обаче никой сериозен изследовател на историята на философията, логиката, политическите учения или правната мисъл не си е позволил да отмени творчеството на Аристотел с мълчание.

1.3. Творчеството на Аристотел е не само обемно и разнообразно, но представлява и своеобразен венец на старогръцкото философско и научно мислене. Аристотел стъпва върху най-доброто от Платон и Питагорейската школа и сам създава едно изключително философско наследство. Наред с това той оставя значима следа в няколко области на научното познание.

Идеите на Аристотел са изложени в едно наистина огромно писмено наследство, само неголяма част от което е съхранено⁴. Следва да се има предвид, че достигналите до нас текстове на Аристотел не са книги в съвременния смисъл. По-голямата част от тях са разнородни (и като обем, и като време на създаване, и като стойност) ръкописи, подредени неизвестно кога и от кого след смъртта на философа. От гледна точка на настоящото изследване, най-съществен интерес представляват етическите трактати на Аристотел — „Никомахова етика“, „Голяма етика“ и „Евдемова етика“, както и неговите политически текстове и преди всичко „Политика“ и „Атинската политика“. Наред с тях отношение към Темата имат и някои общи философски идеи за природата и човека, изложени във „физика“ и „Метафизика“.

1.4. При всяко изследване на правната проблематика в творчеството на Аристотел трябва да се отчита обстоятелството, че Аристотел не е правен мислител, той е преди всичко философ. Той не би могъл да бъде правен мислител в съвременния смисъл на думата дори само поради обстоятелството, че правна наука като предметно и методологически отделено научно пространство не съществува през античността. Самият Аристотел не разглежда изучаването на правото (справедливостта) като същинско научно занимание. Науката, според него, е познание, извлечено от опитно установени или евидентни положения. Правото и справедливостта не са нито евидентни, нито достатъчно устойчиви като дадености, за да подлежат на опитно установяване⁵.

Проблемът за правото е за Аристотел произведен от проблема за етиката която пък от своя страна е част от

политиката⁶ или по-точно нейна начална част⁷. Въпреки че самият Аристотел определя политиката като най-висшата и основна наука⁸, неговите разбирания за справедливостта и правото, както и свързаните с тях разсъждения за държавата и формите на управление, трудно могат да се представят като категорично водещи в творчеството му. Но те без съмнение представляват важна, хармонично вписваща се и неразделна част от идеите на философа.

1.5. Основните теми у Аристотел, представляващи интерес за изследователите на историята на правната мисъл, не са малко, но като в известен смисъл обобщаваща и несъмнено водеща сред тях се откроява темата за справедливостта и правото. Кое отличава справедливия човек от несправедливия? Има ли различни видове справедливост? По какво си приличат и по какво се различават несправедливата и неправомерната постъпка? Как се съотнасят и как си взаимодействат естественото и създаденото от хората право? Това е само малка част от въпросите, които се поставят в рамките на темата за справедливостта и правото в творчеството на Аристотел.

С тази тема в много отношения са свързани и аристотелевото определение за държава, както и проблемът за нейната самодостатъчност (автархия), сочена от философа като критерий за наличие на държава⁹. Държавата е не само естествената за индивида социална среда, но тя е и онази политическа общност, в която справедливостта може да намери своя най-пълнен поведенчески израз.

Връзка с темата за справедливостта и правото имат и въпросите, свързани с класификацията на формите на управление и предпочитанията на Аристотел към някои от тях. Според Аристотел формите на управление се отличават помежду си не само по броя на лицата, които имат достъп до упражняването на властта в държавата, но и по наличието или отсъствието на добродетели у самите управници. А известно е, че за Аристотел най-висшата добродетел е справедливостта.

2. Справедливостта и правото според Аристотел

2.1. Възгледите на Аристотел за справедливостта са многократно изяснявани и анализирани. Доколкото справедливостта е несъмнено общофилософска тема, не е чудно, че в трудовете на изследователите на правната мисъл се пресъздават предимно интерпретации на познавачите на история на философията. Така учението на Аристотел за справедливостта и правото нерядко се представя по начин, който не позволява да се открие неговото въздействие върху формирането и развитието на европейското правно мислене. Наред с това, стремежът да се подчинят идеите на Аристотел на друга философска система или чисто и просто те да се ползват като аргументи при доказване на предварително изградена и нерядко чужда на Аристотел теза, водят съзнателно или неволно до невярно представяне на неговите автентични възгледи. Това са част от причините, поради които схващанията на Аристотел за справедливостта и връзката на справедливостта с правото, разглеждани в контекста на общото развитие на правната мисъл, не могат да се считат за изяснени в достатъчна степен от позициите на едно днешно логически последователно разбиране за правото и правното познание.

2.2. Изследователите на древногръцката мисъл са единодушни, че и у Платон, и у Аристотел понятието дикаион се отнася както до правото, така и до справедливостта. Следователно първият съществен въпрос, който се поставя във връзка с учението на Аристотел за справедливостта и правото, е дали той изобщо разграничава справедливост и право. Отговорът на този въпрос е по-скоро положителен, въпреки че у Аристотел това разграничение не е така рязко и релефно, както е започнало да изглежда след налагането на възгледа, че правото е една обособена строго формализирана система от правила за поведение.

Разграничението между справедливост и право в учението на Аристотел трудно може да бъде установено по дефинитивно-есенциалистки път, т. е. с помощта на две отделни,

макар и близки като изхождащи едно от друго определения. Трудността в случая не произтича от неспособността на Аристотел да предложи такива определения, колкото от липсата на отделни определяеми понятия. Затова и разграничението между двете значения на дикаион може да бъде доловено само при внимателно проникване във вътрешната логика на аристотелевото учение за справедливостта и правото.

Аристотел прави една твърде съществена от гледна точка на нашето изследване разлика между дикаиос — „справедлив (а) съм“ и дикаион — „постъпвам справедливо“. Според философа „... се случва този, който постъпва несправедливо, още да не е несправедлив...“¹⁰, тъй като „... има разлика между несправедливата постъпка и несправедливото“¹¹. Несправедливата постъпка не винаги е дело на несправедлив, тъй като причините за извършване на несправедлива постъпка могат да бъдат различни. Да бъдеш несправедлив е морална квалификация и означава несправедливостта да се е превърнала в трайна водеща характеристика на личността. Следователно още у Аристотел срещаме елементи от един добре познат и днес възглед, заемащ важно място в съвременните правни теории, според който правото като социален нормативен регулатор се отнася само (или поне главно) до външните проявни форми на човешкото поведение. За разлика от Платон, който с термините *полнос* и *дикаион* обозначава както правото, така и морала, без да прави дори интонационни разграничения, Аристотел не само разграничава право и морал, но и признава на правната наука известна автономност, макар и в рамките на етиката¹². При това този важен теоретичен резултат се постига не само по умозрителен път, а преди всичко чрез изследване на съществуващите социални дадености.

Към казаното следва да добавим, че Аристотел предлага едно изненадващо модерно разбиране за характеристиките на неправомерното поведение. Той доста добре разграничава това, което днес наричаме интелектуален и волеви момент в субективното отношение на деца към неговото неправомерно деяние респективно резултат — т. е. вината. „Следователно —

пише Аристотел — когато вредата възникне непредвидено, това е недоразумение, а когато не е непредвидено, но без порочност, е грешка..." п. „А когато (деецът) знае, — продължава философът — но не е взел решение предварително, е несправедливо дело, като например нещата, които се случват на хората под влияние на гняв или други чувства, които са под натиск или естествени" и. „Но когато е по силата на съзнателен избор, човекът е несправедлив и порочен" ¹⁵.

2.3. Предмет на аристотелевата етика не е идеята за доброто, както у Платон, а постижимото в рамките на политико-социалната общност добро. Според Аристотел най-висшето благо за хората е и цел на държавата — това е добрият и щастлив живот ¹⁶. Тази върховна цел е постижима посредством проявлението на различни човешки добродетели в различни житейски отношения и ситуации.

Можем да се съгласим с Цеко Торбов, който пише, че тъй като нравствеността у Аристотел не е само знание, а преди всичко способност за разумни постъпки, в това си определение той предпоставя у човека свобода на волята ". Добродетелта не е само нагласа на личността и в този смисъл чисто морален проблем. Тя е и осъзната способност за нормосъобразно поведение.

Добродетелите според Аристотел са два вида — етически и дианоетически. Докато дианоетическите добродетели са свързани със знанието, при етическите добродетели разумът се проявява като предпоставка за добрите постъпки. Общ принцип на етическите добродетели е търсенето на „средата" в постъпките, т. е. на избягване на крайности, на умереност в поведението.

Според Аристотел справедливостта може да се разглежда по два различни начина. От една страна, като справедливо може да бъде определено всичко, което е в съответствие с моралната повеля „постъпвай така, както трябва". С други думи, макар и да ги разграничава, Аристотел не отхвърля връзката на справедливостта (а оттам и на правото) с морала. Разглеждана в този широк и неоригинален в творчеството на Аристотел смисъл,

справедливостта ни се представя като основна добродетел..., и дори в поговорката казваме — пише Аристотел — „В справедливостта се съдържат всички добродетели" И най-вече тя е съвършена добродетел, поради това, че използването ѝ е съвършена добродетел. А е съвършена поради това, че този, който я има, може да използва добродетелта и за друг, а не само за себе си" "\ Според Аристотел в справедливостта се съдържат всички други добродетели — дори такива като чувството за умереност, твърдостта на характера и безстрашието.

2.4. Аристотел не се задоволява с излагането на този доста широк и известен и преди него възглед за справедливостта. Именно за да изясни значението на справедливостта в рамките на един по-тесен и според него същински смисъл (който е и главен предмет на неговото изследване), Аристотел очертава два различни вида справедливост — дистрибутивна (разпределителна) справедливост и корективна справедливост (дикаион диортотикон)¹⁹

И двата вида справедливост съдържат идеята за налагане на равна мярка. Някои автори съзират влиянието на Питагор в опита на Аристотел да представи двата вида справедливост не само на абстрактно философско равнище, но и с помощта на математически равенства²⁰. За Аристотел справедливостта винаги означава равенство, но в двата вида справедливост са отразени различни идеи за равенството.

Разпределителната справедливост отразява идеята за равенството, разбирано като пропорция (аналогон). „Следователно — разсъждава философът — свързването по двойки на А с В и на Б с Г е справедливост в разпределението, а справедливото е средината на съотношението; понеже пропорционалността е средина, а справедливото е пропорционалност" ²¹. Основният принцип на разпределителната справедливост е „всекиму според заслугите"— една сама по себе си безсъдържателна максима, чието конкретно звучене може да бъде различно, защото справедливостта „... е съвършена добродетел, но не взета абсолютно, а спрямо нещо" ²².

Принципът „всекиму според заслугите“ може да придобие различно съдържание в зависимост от възприетата в съответната държава скала на ценностите. „... защото всички казват,— пише Аристотел— че справедливостта при разпределението трябва да бъде според някакви заслуги; впрочем не всички наричат заслуга едно и също нещо — демократите казват, че е свободата, привържениците на олигархията — богатството, други — благородният произход, а аристократите — добродетелта.“²³

Другият вид справедливост — корективната, се отнася до вторичното (условно да го наречем така) равенство, т. е. до онази представа за равенството, според която, след като благата са вече веднъж разпределени според заслугите, при обмен на вече притежаваните блага следва да се изхожда от равенство в престациите. При корективната справедливост се търси не толкова пропорция или „геометрично равенство“, колкото „аритметично равенство“ — колкото излиза от един патримониум, толкова трябва и да влезе в него. Аристотел счита, че именно свързаната с корективната справедливост нужда „всички неща да бъдат измервани с едно“ -²⁴ обяснява появата на парите. „Затова се е появила монетата — разсъждава философът — и служи по някакъв начин за посредник — тя измерва всички неща, както и надвишаването и недостига, и също колко обувки са равни на къща или храна.“²⁵

За да изясним връзката между справедливостта и правото в учението на Аристотел, е необходимо внимателно да разгледаме тези два вида справедливост и да имаме предвид, че всяка от тях се отнася по особен начин към правото. Някои автори считат, че дистрибутивната справедливост има връзка с това, което по-късно римските юристи определят като публично право, докато принципът на корективната справедливост заляга в основата на частното право²⁶. Този възглед трудно може да бъде безкритично споделян като се има предвид, че предложеният от Улпиан и възприет у римските юристи критерий за разграничаване на публичното от частното право не е свързан по никакъв начин с пропорционалното разпределение на блага, а се свежда до ползата (utilitas). Друг е въпросът дали

наличието на два отделни дяла в правото — публично и частно, може изобщо да бъде правно-теоретично обосновано.

Едно от съществените различия между Аристотел и Платон се разкрива по отношение на формите на проява на справедливостта. Платон, който, нека припомним, не прави разграничение между морала, от една страна, и справедливостта и правото, от друга, допуска, че справедливостта се отнася до вътрешното равновесие на характеристиките на индивида. Аристотел, без категорично да отхвърля този възглед, подчертава водещото значение на справедливостта като едно реализирано въз основа на посочените вече принципи равновесие в рамките на полиса.

Аристотел счита, че корективната справедливост предполага наличието на органи за решаване на възникнали спорове — съдилища²⁷. В тези случаи ролята на съда е преди всичко да възстанови нарушеното равновесие между два патримониума, т. е. да изравни насрещните престации. Без да изоставяме своите резерви, следва да признаем, че евентуална връзка между този вид справедливост и частното право може да се търси на плоскостта на регулираните отношения — размяната на блага между автономни участници в оборота.

Прилагането на дистрибутивната справедливост е по принцип извън компетенциите на съда и засяга дейността не толкова на съдиите, колкото на философите и управниците. Може да се твърди, че този вид справедливост все пак има някаква връзка с публичното право, доколкото начинът на организация и упражняване на властта, отношенията между управляващи и управлявани, допустимите степени на различие в притежаването на блага, са юридически уреждани именно от норми, отнасяни обикновено към този дял от правото.

3. Естествено и позитивно право

3.1. Тезата за съществуването на два различни нормативни порядъка — единият произтичащ от естеството на нещата, Бог, разума и т. н., а другият — творение на човека, е

известна далеч преди Аристотел. В действителност това разграничение е възприето от по-голямата част от древногръцките мислители както преди, така и след Аристотел (с изключение може би само на представители на епикурейството и скептицизма).

Философът различава два вида право, единият от които той нарича естествено право (дикаион физикон), а другият узаконено или законово право (дикаион номикон). Нормите на естественото право имат навсякъде една и съща, независеща от тяхното признаване сила. Нормите на законовото право не съществуват, преди да са установени със закон, т. е. с волеви властнически акт²⁸.

За да можем да анализираме схващанията на Аристотел за естественото право, е необходимо предварително да изясним смисъла, който философът влага в понятието природа (физис). Давайки си сметка за многозначността на думата природа във всекидневния език на своите съвременници, Аристотел го използва, за да обозначи най-малко две свързани, но все пак достатъчно различни неща. За Аристотел природата е на първо място целият външен за човека свят, цялата съвкупност от дадености, в рамките на които човекът съществува. За философа тази съвкупност от външни за човека дадености е подредена, тя е създадена и съществува в съответствие с определени правила (закономерности), ориентирани към една изначална цел. На второ място, у Аристотел можем да открием словосъчетанието „природата на всеки“ — т. е. онова, което е заложено в човека и което го подтиква да реализира своето предназначение²⁴.

Но как от изследването на природата, разглеждана било в универсалния, било в индивидуалния смисъл, може да се направят значими изводи за наличието на правила за човешко поведение? След Кантовото разграничение между Sein и Sollen (което без притеснение бихме могли да разглеждаме като една от най-значимите теореми, върху които се изгражда съвременната правна наука) трудно може да се приеме, че от фактите могат да бъдат изведени норми.

В действителност Аристотелевият познавателен метод (по-специално в областта на етиката), макар и на пръв поглед емпиричен и описателен, в действителност е обилно примесен с умозрителни компоненти и дори априорно възприети (макар и не непременно считани за абсолютни и вечни) тези³⁰. Като пример за подобна аксиоматично възприета теза можем да посочим твърдението, че човекът е „юоп полшгшкон, т. е. същество, създадено да живее в политически организирана общност. Подобен характер има и твърдението, че държавата е такава общност, която има за цел добрия и щастлив живот на нейните граждани. Не случайно у Аристотел логиката се представя като една обща теория на познанието, а мисленето в понятия е издигнато до основна форма на научно познание³¹.

Именно този умело комбиниран познавателен подход прави идеите на Аристотел за естественото право толкова комплексни и убедителни и дори изкушава някои автори да посочат философа като баща на естественоправните доктрини³².

3.2. Аристотел не противопоставя естествено право и позитивно право. В неговото учение не съществува тази рязка граница, която в съвременната философия на правото (след Кант) се поставя между позитивното (създадено с волеви акт и/или гарантирано по един или друг начин с публична принуда) право и естественото (извлечено от практическия разум) право. В учението на Аристотел и естественото, и законовото право са част от една и съща нормативна система. Тази единна съвкупност от правила за човешко поведение е именно реализиращата се в обществото справедливост или с други думи действащото в по-луса право (политикон дикаион), което според философа винаги „съществува при живеещите общо“³⁵. Главното различие между естествено и законово право се състои във възможността и необходимостта от властническото им установяване — естественото право съществува без да бъде изрично установено с властнически акт и независимо дали е признато от управниците или не, а законовото право се създава само с нарочен властнически акт.

Според Аристотел правото (както естественото, така и законовото) не е вечно, постоянно. Законовото право има променлив характер поради своята зависимост от властническата воля, която го установява, респективно отменя неговото действие. Естественото право е също променливо, макар да не зависи от властническата воля и затова да не е променливо по същия начин. Неговата непостоянност е следствие от общата променливост на всичко, свързано с човека. „... при боговете промяната е изключена, — разсъждава Аристотел — а при нас, макар и да има нещо по природа, всичко това е променливо.“³⁴

Аристотел не разглежда естественото право като съвкупност от конкретни трайно съществуващи правила за поведение. За него то е по-скоро естествена справедливост, отколкото естествено право, в смисъла, който след Хуго Гроций обикновено се придава на това понятие. Такъв подход предлага широки възможности за търсене на естествено справедливото с оглед на конкретната политическа общност и дори на конкретната ситуация. Нека припомним, че според Аристотел не законите определят устройството на държавата, а обратно — държавното устройство изисква определени закони³⁵. Възгледът за първичността на държавната организация по отношение на правния ред дава основание на някои изследователи да сочат Аристотел като първия мислител, който приема наличието на две правно-нормативни равнища — едното, състоящо се от норми, засягащи учредяването на държавата, другото — от норми, които регулират поведението на индивидите в рамките на вече организираната държава м.

И естественото, и законовото право са задължителни за спазване както от управляваните, така и от управниците. Затова при добрите управления властва не човек, а законът. Управляващият е само „пазител на правото“ в държавата³⁷ — Аристотел подчертава, че при встъпването си в длъжност архонтите полагат клетва „да управляват справедливо и според законите“³⁸. За разлика от Платон, който счита, че управниците не са ограничени в действията си от законите, Аристотел

признава на управника власт да взема решения, само когато законът не съдържа ясно правило.

4. Заключение

Както вече подчертахме, Аристотел е преди всичко философ. Но той с основание би могъл да бъде разглеждан и като първият философ на правото в същинския смисъл на думата. Такова твърдение намира опора не само в обстоятелството, че идеите на Аристотел оказват определено въздействие върху формирането на римското право чрез посредничеството на гръцкото философско и научно мислене.

За разлика от повечето древногръцки философи до него, Аристотел успява да изгради една и до днес актуална теоретична конструкция за справедливостта, като същевременно и пръв насочва вниманието си към нейните проявления в отделните правнорегулирани области на човешка дейност — търговия, властни отношения, решаване на правни спорове. Аристотел е може би и първият мислител от средиземноморската античност, който ясно разграничава правото от морала. Всички до него (в това число и Платон) не достигат до подобно добре очертано разграничение.

Аристотел, разбира се, не е първият, който различава естественото от установеното от хората право, нито пък може да бъде счетен за първия, който приема възможността за несъответствие между тях. Аристотел се отличава от своите предшественици с опита си да представи позитивното право като съдържащо поне частица от естествения закон, както и да достигне до естественоправните принципи и норми не по чисто рационален, а и по емпиричен (доколкото това изобщо е възможно по отношение на естественото право) път — чрез изучаване на общите за всички правни системи принципи и норми, възприемани като разумни и добри.

БЕЛЕЖКИ

1. Виж например История на политическите и правни учения, С. 1989, с. 47.
2. Още Св. Тома Аквински нарича Аристотел „Философът“ — изразявайки по този начин уважението си към неговия авторитет. Като пример можем да посочим и Цеко Торбов, който нарича Аристотел „универсален дух за своето време“. Торбов Ц., Основи на история на философията, С. 1996, с. 62.
3. Попър К., Отвореното общество и неговите врагове, т. II, Хегел и Маркс, С. 1993, с. 18.
4. Още през древността в Александрия е съставен списък на 146 произведения на философа, който се счита за непълнен. Виж Радев Р., Антична философия, Ст. 3. 1994, с. 436.
5. Villey M., Cours d'histoire de philosophic du droit, Paris 1962, p. 52.
6. Аристотел, Голяма етика, I, 1.
7. Аристотел, Никомахова етика, I, 2.
8. Пак там, I, 2, 4.
9. Споровете дали античният средиземноморски полис е държава (виж например задочната полемика на Богдан Богданов с Джоани Сартори в „Разноречия и идеология в „Политика“ на Аристотел“, предговор към Аристотел, Политика, С. 1995, с. XI и сл.) са лишени от важим за Правното познание теоретичен смисъл. Съществуват десетки определения за държавата, но от "равна гледна точка значими са онези от тях, които дефинират понятието, като го поставят в отношение с правния ред. Без да се впускаме в категориална полемика, следва да отбележим, че в настоящото изследване ще ползваме понятието държава, за да означим именно съществуващото по времето на Аристотел политико-социално образуване — античния средиземноморски полис.
10. Аристотел, Никомахова етика, V, 6, 1.